

שמואל פיינר

עת חדשה

יהודים באירופה במאה השמונה עשרה

1750–1700

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

מנהלת ההוצאה לאור: מעין אבינר-רבהון

עריכה לשונית: אברהם בן-אמתי
הפקה והבאה לדפוס: טניה שרם ויחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
הקרן ע"ש ישראל וגולדה קושיצקי, המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו,
אוניברסיטת בר-אילן
מכון ליאו בק ירושלים
הקתדרה לתולדות היהודים בפרוסיה, אוניברסיטת בר-אילן

הדפסה שנייה, ספטמבר 2017

מסת"ב 7-343-227-965-978

מספר קטלוגי 185-671

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ז

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 05/2017

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: אירית נחום

הדפסה: דפוס העיר העתיקה

ירושלים

תוכן העניינים

7	פתח דבר
13	"ימים מאושרים"? מאה ראשונה בעידן המודרני מבוא

חלק ראשון: 1700

57	פרק ראשון	תמונות מחיי נישואין: גליקל בת לייב בין המבורג למץ
70	פרק שני	"לעלות ולהצליח": אבסולוטיזם ויהודי החצר בתרבות הברוק
90	פרק שלישי	יהודים בחדשות: המון זועם, חברה קדושה ו"יהדות חשופה"
124	פרק רביעי	"הדאגה לנפשות": בין מחשבה מוארת ליקום דמוני

חלק שני: 1701–1725

151	פרק חמישי	"כל אחד רוצה להיות מאושר": סכנות ושעשועים
173	פרק שישי	"אחינו האומללים": יהודים בעתות מלחמה
190	פרק שביעי	מרה שחורה, קריירה ומסעות: חמישה סיפורי חיים
220	פרק שמיני	נוצרים מול יהודים: יחסים מדממים
255	פרק תשיעי	מלונדון לירושלים: עימותים וסכסוכים
277	פרק עשירי	אתגר השבתאות: סערת "הנחש הצבוע"
295	פרק אחד עשר	תחרות על תמונת העולם: מכשפות וחכמות אנושיות

חלק שלישי: 1725–1750

313	פרק שנים עשר	להשתיק את "הבחור מפדובה": משה חיים לוצאטו
334	פרק שלושה עשר	ההתעוררות הגדולה ביקורת ושאפתנות: מגוליבר ועד הבעש"ט ו"היהודי זיס"

370	מגמות סותרות: עוינות, אלימות ו"האושר האמתי"	פרק ארבעה עשר
386	"כתם בל יימחה": מלחמת הירושה, נאורות וגירוש	פרק חמישה עשר
421	חזון העתיד: עליית נשמה, מסילה לישרים ומורה לנבוכים	פרק שישה עשר
452	לקראת אמצע המאה: התעוררות הבושה	פרק שבעה עשר
459		הערות
521		רשימת מקורות ומחקרים
563		מפתח

פתח דבר

המאה השמונה עשרה הייתה המאה הראשונה בעידן המודרני של היהודים. התמורות העמוקות שהתחוללו בה עיצבו את הדורות שאחריה, ולא מעט מקולותיה המדהדים עד היום הזה. מגמות של המשכיות ושימור היציבות ואתגרים של ביקורת וחדשנות היו כרוכים יחד ועוררו אצל בני הזמן רגשות מעורבים של מבוכה, ציפייה דרוכה, דאגה ותקווה. מתוך האזנה רגישה לסיפורי החיים, לחוויות מוארות וקודרות, לקולות המחאה ולשאיפות לתיקון עולם ולהשגת האושר ליחיד ולכלל שעולים מרבנות מהעדויות שהותירו בני הזמן נפרסת כאן הביוגרפיה המפותלת והמרתקת של המאה השמונה עשרה מנקודת מבטם של יהודי אירופה.

"שום תקופה אינה יכולה להתחרות בקטלוג של השינויים המהותיים שהתרחשו במאה השמונה עשרה", כתב בהתפעלות ההיסטוריון הבריטי דרק בילס (Beals), וריינהרד קוזלוק (Koselleck) העניק להתרשמות הזו משמעות מיוחדת וכיוון כאשר סימן את המאה כתקופת הסף שממנה הוזנק העידן המודרני כולו. גם אם מראשית העת החדשה המוקדמת כבר ניתן לזהות שינויים היסטוריים עמוקים באירופה ומעבר לה, רק במאה השמונה עשרה התעוררה המודעות ל"עת החדשה" כמושג טעון בערכים ובשאיפות וכעידן שמתרחשים בו תהליכים מואצים וחסי תיקונים ושפניו לעתיד פתוח. בני אותה מאה התנסו בדרגות שונות של אינטנסיביות בחוויית המעבר מעידן לעידן, ודובריה של הנאורות אף האמינו בחדשנות המוחלטת של זמנם ושאפו לשיפור ולשלמות.¹

לקראת סוף המאה הצטרפו להלך הרוח הזה גם כמה ממוביליה של הנאורות היהודית. הם הכריזו על בואו של העידן המודרני לא רק כתקופה היסטורית מובחנת לטובה מקודמותיה, אלא בראש ובראשונה כשינוי מבורך בדרכו של המין האנושי. תקוותם הייתה שבהתנתקות מדרכי המחשבה והמעשה המדיני המקובלים והנהוגים עד זמנם טמון סיכוי למפנה דרמטי בגורלם של היהודים, כפי שנרשם, למשל, בהתרגשות ובציפייה גדולה באחת מחוברות כתב העת פורץ הדרך "המאסף" של שנת 1786: "היום יום יום יקומו אנשים יקרי רוח ונדיבי לבב לנתוץ זיקי הגלות המר, לשום רווחה לישראל ולעשות עמהם טובה".²

המבט האופטימי הזה היה כמובן חלקי בלבד, וביטא יותר משאלת לב מאשר מציאות היסטורית. הביוגרפיה של המאה השמונה עשרה היהודית סוערת ועתירת עימותים. המתח שבין "עולם חדש" ל"עולם ישן", ועמו הסיכויים והסיכונים, הפיתויים, החלומות

והחרדות, קבעו את נתיבי חייה. המבקשים התחדשות דתית עמדו מול מתנגדים שמרנים שחשדו בהם במינות, והמתווים תכניות לשידוד מערכות יסודי בחינוך ברוח ערכי הנאורות מול עילית רבנית שחששה לסמכותה. קווי המתאר של חזון עתיד לעולם מתוקן ומואר שתבונה והומניזם יתגברו בו על ה"ברבריות" התערבבו בתמונות עולם לעומתיות שצבעו את המציאות בצבעים קודרים של קריסה. הנאבקים להסרת מגבלות מהמיעוט היהודי בשם הסובלנות ההומניסטית התמודדו עם החושדים באופיו הלקוי ללא תקנה שמנציח את זרותו ואת הסכנות הנשקפות ממנו. במוקדי התסיסה והמתיחות באירופה בכלל ובקרב היהודים בפרט התגלתה עוצמת האוטונומיה של האדם המודרני. טביעות אצבעותיו של האני החדש, האינדיבידואל המכיר בערך עצמו, ניכרו כמעט בכל המחלוקות והסערות שהתעוררו במרחב הציבורי.

קפסולת הזמן של המאה השמונה עשרה קיפלה את ציפיותיהם ותקוותיהם של בני הזמן לתמורה משמעותית בחייהם ול"ימים מאושרים". רבים האמינו שאושר עלי אדמות הוא זכות ואפשרות, והשקיעו מאמצים בתחומי הפרט ובספרה הציבורית כדי לכוון חיים טובים יותר ומתוקנים. "האושר שהתייחס באופן מסורתי לחיי העולם הבא", הצביע מיכאל הד על אחת מההפכות המשמעותיות ביותר שחולל החילון בעידן המודרני, "הפך יותר ויותר למושג המתייחס לחיים בעולם הזה".³ אבל הציפייה הזו כללה גם את השיח, הוויכוח והתחרות על אופיים של החיים המאושרים ואף את תודעת המצוקה הסובייקטיבית והסבל האובייקטיבי שצובעת את התקופה דווקא בצבעים קודרים ובסתירה גמורה לדימויים האופטימיים של "הפילוסופים". עבור רבים, ואולי אף הרוב המכריע, "ימים מאושרים" סימנו רק עתיד מרוחק בעוד שהמציאות הפוכה לחלוטין. ועם זאת לאורך כל המאה נמשך המאמץ לשנות את המציאות, את הערכים, את חזון העתיד, כאשר באופן אולם חיים מאושרים, גם אם הובנו באופנים שונים ולפעמים אף מנוגדים.⁴ כאשר הפילוסוף עמנואל קאנט טען "ששום אושר או מושלמות לא יהיו מנת חלקו [של האדם], אלא אם כן הוא בעצמו ברא אותם", הוא דרש שהשאיפה לאושר תהיה למטרת חייו של האדם האוטונומי, ושתהיה לפרויקט היסטורי של מחשבה מחדש ולמשימה נשגבת בתקופה שאותה הוא כינה "עידן הביקורת".⁵

מחקר העבר היהודי מתחלק בדרך כלל בין קהילות ופזורות, צמיחתן של תנועות חדשות, סוגיות חברתיות, מערכות יחסים עם העולם הנוצרי, זרמים במחשבה, דמויות משפיעות ויצירות תרבות מרכזיות, והוא נוטה פחות לשחזור המלא ולשרטוט המקיף של תקופה שלמה. הספר הזה, לעומת זאת, מציב את פרק הזמן שבין השנים 1700–1800 כמסגרת היסטורית לסיפורן-מחדש של תולדות היהודים באירופה. מעשה הפריודיזציה, חלוקת העבר לתקופות ולמאות, טען ההיסטוריון הצרפתי ז'ק לה גוף (Jacques Le Goff)

בחיבורו האחרון, הוא גם מתבקש וגם הכרחי כדי להעניק לפרקים היסטוריים משמעות. לה גוף נוטה אמנם להבחין בתקופות ארוכות טווח (כאלף השנים של "ימי הביניים הארוכים" שמסתיימות רק באמצע המאה השמונה עשרה), אך הוא מודה בצורך להעמיד גבולות בתוככי זרם הזמן כדי לתפוס את השינוי. חלוקת העבר ל"פרוסות" היא הרבה יותר מאשר יצירתן של יחידות כרונולוגיות, משום ש"היא כוללת גם את הרעיון של מעבר (transition), של דבר אחד ההופך לאחר", ומאפשרת לבחון את שדה המתח שבין המשכיות לתמורה.⁶

המאה השמונה עשרה, על המחלוקות המשמעותיות שנתגלעו בה והשיחה הערנית שהתעוררה בזמנה בשאלת מעמדם וזהותם של היהודים בנסיבות מודרניות, היא שמעניקה את הלכידות לעידן הזה בהיסטוריה היהודית. בשני כרכים שכל אחד מקיף חצי מאה, ובמהלך כרונולוגי שנקודות האחיזה בו וציריו העיקריים הם סיפורי האירועים וסיפורי החיים במרחב שבין אנגליה לפולין-ליטא, בונה הספר את תולדותיה של המאה, עוקב אחר המגמות העיקריות שלה, ובעיקר נותן מקום רחב להתבוננותם ולתודעתם העצמית של בני התקופה.

המאה השמונה עשרה היהודית מסחררת בדמויותיה ואירועיה. לא רק שתנועות בולטות ומשפיעות כמו החסידות וההשכלה באו אז לעולם והשבתאות אתגרה את העילית הרבנית, ולא רק שהתפתחו במהלכה מסלולי אמנציפציה, אינטגרציה וחילון חסרי תקדים; המאה הזו אוכלסה בדמויות מרתקות כמו גליקל בת לייב, הבעל שם טוב, דוד נטו, רמח"ל (משה חיים לוצאטו), "היהודי זיס", יעקב עמנון, החיד"א (חיים יוסף דוד אזולאי), הגאון אליהו מווילנה, שלמה מימון ואחרים, והודפסו במהלכה חיבורים מגוונים ומשפיעים לדורות כמו ספר המדע והרפואה מעשה טוביה, ספרי ההלכה שאילת יעבץ ונודע ביהודה, האסופה התורנית מעם לועז (בלדינו) של יעקב כולי, שמאז הדפסתה באיסטנבול בשנות השלושים הייתה ליצירה המשפיעה ביותר במרחב היהודי-הספרדי, ספר המוסר מסילת ישרים, החיבור פורץ הדרך בפילוסופיה יהודית חדשה ירושלים מאת משה מנדלסון, כתב העת המאסף, והתניא, שקיפלו בתוכם את תורת החסידות של ר' שניאור זלמן מליאדי.

כמו בכל תקופה גם היהודים של המאה הזו לא היו מנותקים ומסוגרים מסביבתם. יהודי החצר פעלו בעולם פוליטי, כלכלי ותרבותי של האבסולוטיזם והברוק. תנועות דתיות של התחדשות והתלהבות קיבלו משמעות בהקשר של תופעת ההתעוררות הדתית הנוצרית, וההשכלה הופיעה כמקרה היהודי הייחודי של הנאורות. מלחמות, מהפכות ותמורות פוליטיות ששינו את מפת אירופה, כמו למשל שלוש החלוקות של פולין, זעזעו גם את היהודים. בצומת שבין ערכי הסובלנות, ההומניזם והמסורת הנוצרית צמחה והדהדה השאלה אם יוכלו יהודים להיות אזרחים ולהשתלב במרקם החברה, הכלכלה והתרבות

כבני בית באירופה. המגמות ההיסטוריות העמוקות וצירי התנועה המרכזיים שמאפיינים את תחילת העידן המודרני שזורים כאן בראש ובראשונה בסיפור האירועים שהתרחשו במאה השמונה עשרה. העדשה מתמקדת על שורה ארוכה של פרשות שהדהדו במרחב הציבורי, הן במערכות היחסים שבין היהודים לסביבתם, מהצלחת שדולת העילית היהודית העשירה לבלום את הדפסת "היהדות החשופה" של ההבראיסט אייזנמנגר ועד לדיונים ב"שאלת היהודים" במהפכה הצרפתית, והן בתהליכי השינוי הפנימיים, מהניסיונות ללבות מחדש את האמונה השבתאית בעולם שכבר נגאל לכאורה ועד לעידן הפוסט-משכילי, להתבססות החסידות ולהתחדשות המאבק נגדה במפנה המאה.

אף שהוא מקיף ומפורט הספר אינו חותר לסינתזה של כלל הידע ההיסטורי הקיים על מאה השנים הללו, אלא לסיפור התהוותו במעשה ובתודעה של העולם היהודי המודרני באחד משלביו המוקדמים והמכוננים. אין זו היסטוריה של כלל הקהילות היהודיות, והיא מוגבלת ליהודים שבאירופה הנוצרית ומתייחסת רק מעט ליהודים שתחת שלטון עות'מאני בארצות הבלקן. ההיסטוריה המספרת גם איננה בהכרח נסיגה אל היסטוריה פוזיטיביסטית של אירועים, אישים ורעיונות. דלתות הכניסה אל "האירועים" ייפתחו כאן ככל שניתן אל עולם החוויות והפרשנויות של בני הזמן, במטרה לעמוד על המשמעות שהם עצמם נתנו למתרחש. על אף השאיפה לשזור בביוגרפיה של המאה השמונה עשרה את מרב החומרים שהזינו אותה ואת המגמות הגדולות שהניעו אותה אין בספר זה יומרה לכלול את כל מה שהתרחש בקהילות אירופה בתקופה הזו. המומחים יוכלו בוודאי לגלות חסרים ולתהות על תשומת הלב שניתנה יותר למרכז אירופה ופחות, למשל, לדרומה; יותר לקהילות האשכנזים ופחות לפזורה הספרדית; יותר לתמורות תרבותיות ומעט לכלכליות. הרחבה נוספת חשובה ומועילה יכולה להיות בהכללת קהילות הבלקן וקהילות היהודים שמחוץ לאירופה (במזרח התיכון, בצפון אפריקה ובעולם החדש) בתמונה היסטורית יהודית גלובלית. יש לקוות שלפחות לגבי יהדות מערבה, מרכז ומוזרח של אירופה לא הוחמצו כאן מגמות מרכזיות ומסלולי התפתחות שהטביעו חותם של ממש ולא הוזנחו דמויות משפיעות, שיח פוליטי משתנה, פרשות שנהפכו לחדשות מסקרנות ויצירות דת ותרבות בולטות.

הספר לא יכול היה לבוא לעולם לולא מחקרים רבים מעולים ועשירים, במיוחד מפרות המחקר של הדור האחרון. הוא מתחבר לשיח התוסס שמתנהל בקהיליית ההיסטוריונים בישראל ומחוצה לה על "העת החדשה המוקדמת" בתולדות היהודים ולמחשבה מחדש על תהליכי מודרניזציה בכלל ומודרניזציה יהודית בפרט. ככל שניתן נבנה הספר באמצעות המקורות בני הזמן, הזיכרונות, התמונות, יומני המסע, ה"מגילות" על הצלה מצרות, המכתבים, התעודות והחיבורים החדשים שהצטרפו לארון הספרים היהודי של המאה.

פתח דבר

במיוחד חשובים כאמור לשחזור הביוגרפיה של המאה השמונה עשרה סיפורי החיים בגוף ראשון של נשים וגברים שחשפו את עולמם ואת שאיפותיהם, או לפחות עדויות מכלי שני שמתוכנן נשמע קולם. במידת האפשר ניתנה תשומת לב לא רק למנהיגים, רבנים ומשכילים, אלא גם למשרתות, קבצנים והרפתקנים.

* * *

הספר מוקדש לפרופ' מיכאל הד (1943–2014), היסטוריון מן השורה הראשונה ואיש הנאורות שהכניס אותי לעולם המרתק של המאה השמונה עשרה החל מהקורס הראשון לתואר הראשון באוניברסיטה העברית בירושלים שבו השתתפתי בסתיו 1977, שידע להפגיש בחכמה וברגישות היסטוריה אירופית "כללית" ויהודית המקשות זו על זו, ושעודד אותי בשיחות רבות וארוכות לכתוב את סיפור חייה של המאה השמונה עשרה היהודית.

הפרקים הראשונים של הכרך הראשון, המקיף את השנים 1700–1750, נכתבו בשנת 2011, כאשר שהיתי באוניברסיטת ייל שבניו הייבן כפרופסור אורח למדעי היהדות, ובשנת 2012 באוניברסיטה על שם גתה בפרנקפורט, בתמיכת פרס המחקר של קרן הומבולדט. תודתי לשני המוסדות הנפלאים הללו על הכנסת האורחים ועל האפשרות לנצל את הספריות העשירות ולפגוש עמיתים מרתקים. בכל שנות המחקר והכתיבה של הספר וקודמיו משמשת לי המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן בית אקדמי מעולה. אני מודה למכון ליאו בק בירושלים, לקרן ע"ש קושיצקי ולקתדרה לתולדות היהודים בפרוסיה במחלקה לתולדות ישראל שבאוניברסיטת בר-אילן על התמיכה בהוצאת הספר לאור. פרופ' שולמית וולקוב ופרופ' עמנואל אטקס קראו את כתב היד של הספר ואני מודה להם על הערותיהם. תודה מיוחדת לד"ר נטלי גיימרק-גולדברג, שסייעה בעין חדה ובמסירות רבה לניכוש טעויות, לבחירת התמונות הכלולות בספר ולהשגת זכויות הפרסום. אריאלה שקדי התקינה בדיוקנות את המפתח לספר וטניה שרם, המביאה לדפוס, עמלה בקפדנות ראויה לשבח על הגהתו. הכרת תודה שלוחה לעורך הלשון אבי בן-אמתי. תודה מיוחדת לבית ההוצאה של מרכז זלמן שזר, לצבי יקותיאל שליווה את ראשיתו של הספר, למנכ"לית מיכל נקר, למעין אבינרי-רבהון, ליחזקאל חובב ולכל הצוות המסור והמיומן של מרכז זלמן שזר, שהיה לבית ההוצאה שלי מאז התפרסם בו ספרי הראשון, על האמון שנתנו בי לאורך שנים.